

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Feyzulla Qasımzadə XIX əsri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Mirzə Fətəli Axundov əsri adlandırmışdır. Onu böyük maarifçi, realizm məktəbinin banisi, “XIX əsr Azərbaycan ictimai, fəlsəfi, bədii fikir tarixində bir hərəkət kimi başlanan maarifçiliyin başçısı, nəzəriyyəçisi” kimi yüksək qiymətləndirmişdir (2, 185).

Azərbaycanda, eləcə də Yaxın Şərq ədəbiyyatında realist dramaturgiyanın, nəsrin banisi olan Axundzadə öz işıqlı əməllərilə heç zaman unudulmur, ona görə də ədibin anadan olmasının 200 illiyi geniş qeyd olunur.

Axundzadə yeni əlifba uğrunda mübarizədə həyatının uzun illərini sərf etmiş, ümidini gələcəyə bağlamışdı. Bununla əlaqədar olaraq yazırdı: “Məlumdur ki, on beş ilə yaxındır ki, bu fkrin toxumunu mən İran və Osmanlı torpağında səpirəm. şübhəsiz ki, bu toxum bizim xələflərimizin zamanəsində göyərəcəkdir (1, c.2, 196).

Bu gün tətbiq olunan latın əlifbası ədibin 150 il bundan əvvəlki arzusunun həyata keçməsi, reallaşması deməkdir. Bunun üçün o çox şey göstərmiş, əlifbanın 3 layihəsini təklif etmişdir.

Birinci layihədə ərəb əlifbasının yazı forması olduğu kimi saxlanılır, yalnız tələffüz edilən, lakin yazılmayan saitlər üçün işarələr düzəldib, hərflərlə birlikdə yazmaq və nöqtələri atmaq təklif olunurdu.

İkinci layihədə ərəb əlifbasından nöqtələrin atılması, bütün saitlərin sözlərdə yazılması ilə birlikdə, hərflərin ayrıca yazılması təklif olunurdu.

Üçüncü layihədə əlifbanın islah edilməsi deyil, dəyişdirilməsi təklif edilirdi və göstərilirdi ki, hərflər latın əlifbası əsasında dəyişdirilməli, bütün saitlər əlifba sırasına daxil edilməli, yazı soldan sağa yazılmalıdır (1, c.3,6).

Axundzadənin yeni əlifba layihələri ilə əlaqədar həm Qacar İranında, həm də Osmanlı dövlətində həmfikirli və əleyhdarları var idi və o bir neçə Azərbaycan ziyalıları ilə məktublaşırdı, görüşürdü.

Mirzə Fətəli Axundzadə İran adlanan coğrafi məkanda hakimiyyətdə olan Qacar şahları sülaləsinin nümayəndəsi Nəsrəddin şah Qacar dövrünün müasiri idi. Qacarlar sülaləsi haqqında İran alimi, doktor Əbdülmüseyn Həvai yazır ki, Qacarlar moğollardan deyil, türk qəbiləsindən olmuşlar və bu sülalənin İran tarixində əhəmiyyəti bir neçə cəhətdən səciyyəvidir:

Qacar şahları sülaləsinin banisi Ağa Məhəmməd xan zamanında İran adlanan coğrafi ərəzidə yenidən vahid, Qacarlar dövləti, siyasi mərkəziyyət bərpa olundu. Bu vahid Azərbaycan-türk dövlətinin təməlini Şah İsmayıl qoymuşdu, onun sütunlarını isə digər Səfəvi şahları qurdular. Əfqanların hücumuna məruz qalan Səfəvilər dövlətinin süqutu bir tərəfdən də Xəzər sahili əyalətləri işğal etmiş rusların şimaldan, Osmanlı türklərinin Qərbdən və Şimali-qərbdən hücumları nəticəsində baş verdi. Nadir şahın qılınclı rusları, türkləri və əfqanları ölkədən çıxmağa məcbur etdisə də, onun qətlə yetirilməsi dövlətdə mərkəziyyət yaratmasına mane oldu. Nadirin ölümündən sonra nə Kərim xan, nə Məhəmmədhəsən xan Qacar, nə də Fətəli xan Əfşar və digər iddiaçılar vahid siyasi mərkəz yarada bilmədilər.

Qacarlar sülaləsini digər dövlətlərdən fərqləndirən cəhət budur ki, bu sülaləyə qədər İran avropalıların siyasət səhnəsindən uzaq idi. Doğrudur, Avropa saraylarından da buraya səfirlər gəlirdilər. Bu iş Səfəvilər dövründə də genişləndi. Lakin diplomatik fəaliyyət Səfəvi dövlətinin xeyrinə işləmirdi. Səfirlərin gediş-gəlişi mühüm, vacib deyildi. Məsələn, əgər moğol Argun xanın dövründə İngilis dövlətindən İrana bir səfir gəlirdisə, məqsəd İranı Misirlə apardığı müharibəyə qoşulmağa razı salmaq idi, yaxud bir və ya bir neçə Avropa dövləti İranı müştərək düşmənlə müharibəyə cəlb edirdi.

Qacarlar dövründə isə siyasi əlaqələr daha mürəkkəb idi və siyasi və iqtisadi cəhətdən nəticə tələb olunurdu.

Keçmişdə İran hərbi və siyasi qüdrətə malik deyildi, xaricilərin hərbi gücünün və elminin qarşısında ziyanı düşür olurdu.

Qacariyyə dövlətinin əsası XVIII əsrin sonlarında qoyulmuş, XIX əsrin əvvəllərindən etibarən qol-budaq atmağa başlamışdır. Avropa təhsili almağa göndərmək, Darülfünun və mədrəsələr açmaq, bu ölkədə Avropa elmlərini tədris etmək, Avropa mədəniyyəti ilə tanış olmaq Qacarlar dövründə həyata keçirilmişdir.

İran adlanan coğrafi məkan ilk dəfə Qacariyyə dövründə diplomat və siyasətçilərin diqqətini cəlb etmişdir. XIX əsrin əvvəllərində ingiltərə bütün Hindistanı işğal edərək, öz müstəmləkəsinə çevirmişdi. Böyük Britaniyanın siyasəti bütün XIX əsr boyu Hindistanı Əfqanıstan, Rusiya və Fransanın təcavüzündən qorumaq idi.

Qacarlar hakimiyyəti dövründə dövlət artıq osmanlı, əfqan, özbək hücumlarının deyil, Avropadan gələn təhlükənin qarşısını almaq qayğısına qalmalı olmuşdu. (3, 11)

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsr Qacarlar dövlətinin Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələrinin yaranması və inkişafında bu dövlətin Azərbaycan türklərinin böyük fəaliyyəti olmuşdur. Avropada və Şərqdə tanınmış Hüseyn xan Müqəddəm, Əsədulla xan Təbrizi, Mirzə Rza xan Danəş-İrəvani kimi ziyalılar Mirzə Fətəli Axundzadəni tanıyırdı, ona rəğbət bəsləyirdilər. General Hüseyn

xan Mirzə Fətəli Axundzadəyə yazırdı: “Dostların məclisində söhbət ancaq sizin tərifiniz və əsərlərinizin oxunmasından ibarətdir. Yaxın gələcəkdə sizin əlifba haqqında paytaxtda böyük bir vəlvələ qaldıracağam. Fikrim var idi ki, cəlal sahibi əcəll-əkrəm Müstəviyül-məmalikin-ölkənin birinci şəxsinin yanına gedəm, əvvəlcə sizin çəkdiyiniz zəhmətlərdən, yeni əlifbanı ixtira və təbliğ işində dövlətə və xalqa göstərdiyiniz xidmətlərdən danışam və xahiş edəm, əmr versin ki, alimlərdən, ayanlardan bir neçə nəfər həftənin müəyyən günlərində mənim mənzilimdə yığışsınlar və sizin bu mövzuda yazmış olduğunuz məktubları və kitabçaları oxusunlar, onların məzmununu dərk etsinlər... cənabınızın yazılarına bir cavab yazsınlar (1, c.3, 296; 6, c.1, 427).

Mirzə Fətəli Axundzadə Qacar şahzadələrindən Fərhad Mirzə, Cəlalpur, Bəhmən Mirzə və başqaları ilə tanış idi və onların hüsn-rəğbətini qazanmışdı. Dövlətin görkəmli diplomatlarından təbrizli Əsədulla xan, Mahmud xan, Mirzə Yusif xan və digər ziyalılarla əlaqələri mövcud idi.

Azərbaycan valisi Abbas Mirzə Naibüssəltənənin oğlu, “Kitabi-nisabi-ingilisi”, “Kənzül-hesab”, “Cami-Cəm”, “Kitabi-qəm-qəm”, “Münşəat”, “Zənbil”, “Divani-əşər” kimi elmi, coğrafi, bədii əsərlər müəllifi olan Fərhad Mirzə 1875-ci il 9 sentyabrından 1876-cı il 28 aprelədək Məkkə ziyarətində olmuşdur. 233 gün davam edən bu səfərdə dəmir yolu, at və dəvədən istifadə edilmişdir. Səfər təəssüratlarını qələmə alan Fərhad Mirzə “Səfərnəmə”sində Azərbaycan, onun görkəmli şəxsiyyətləri, şəhər və kəndləri, yolları, təbiəti haqqında diqqətləyiq məlumat vermişdir. O cümlədən, Tiflisdə Qafqaz canişininin Baş dəftərxanasında mülki işlər sahəsində Şərq dilləri mütərcimi olan böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadə ilə görüşlərindən ətraflı bəhs etmiş, onun elmi bir şəxsiyyət, tə-

Mirzə Fətəli Axundzadə və XIX əsr qacarlar dövlətinin görkəmli şəxsiyyətləri

fəkkür və məslək sahibi olduğunu bildirmiş, Bəhmən Mirzə ilə qohumluq əlaqəsindən söhbət açmışdır. (5, 213) Fərhad Mirzə yazır: “Xülasə, müşarileyh fəzil bir insandır, rus dilini yaxşı bilir və yaxşı tərcümə edir. Ərəb, fars və türk dillərini də bilir, şeir yazmaq təbi vardır. Şiəməzhəb olsa da, on ikinci imamın zühuruna inanmır. O, Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz”ından bu beyti tez-tez səsləndirir:

Hər ankəsra ke məzhəb qeyri-cəbr əst,
Nəbi fərmud ku manəndi-qəbr əst. (4, 72)

ә æ ː

Cəbrdən başqa yolu seçənlər üçün

Peyğəmbər buyurdu ki, onlar atəşpərəst kimidirlər.

(Sətri tərcümə M.Nağısoylunundur)

Fərhad Mirzə Axundovun əlifba islahatında gördüyü işləri yüksək qiymətləndirərək yazır:

“Rusların “Axundov” deyə müraciət etdikləri polkovnik, bütün Qafqazın canişininin mütərcimi Mirzə Fətəli Axundzadə ixtira etdiyi əlifbanı gətirmişdi. Bu üç qisim layihədən, ixtiradan ikisini bəyəndim. Layihənin birində hərflər ayrı-ayrı, həm də soldan-sağa yazılır. Şekillərinə görə latın əlifbasının hərfləridir. Dedim: “Avropa yazısına oxşadığı üçün, Xaqani demiş-kən, “Fələk kəcrəftar əst əz xətti-tərsa”, islam əhli bunu qəbul etməyəcək. Lakin o biri iki növ əlifba mümkün olsa, yaxşıdır. Necə ki, ibn Müqlə kufi yazısını nəsxlə əvəz etdi və işi asanlaşdırdı. (4, 72)

Axundzadə bu əlifbalı ixtira etməkdə çox zəhmət çəkmişdir. Ərəb və fars dillərində bəzi hərflər səslənir, lakin hərf kimi şəkli yoxdur. Ona görə də əgər bir sözün yazılışında nöqtələr qoyulmasa, onda fikir ayrılıqları, ixtilaf yaranacaq. Məsələn, əgər bir şəxs “müxbir” sözünü oxuya bilməsə, o sözü müxtəlif cürə oxuyacaq, yəni müxbir yox, mocir, mobir, məxiz, müxəyyər, mühəyyer kimi oxuyacaq.

Hərflərin ayrı-ayrı yazıldığı layihə isə oxumağı xeyli asanlaşdırardı və uşaqlar üçün və oxumağa yeni başlayanlar üçün dərs xeyli asan olardı. Lakin indi iki yüz milyon islam milləti bu əlifbaya öyrəşib, onu dəyişmək çətindir... Bu da mümkündür ki, bəzi avam insanlar, adi xalq kütləsi əlifbanın dəyişdirilməsini dində bidət, küfr hesab edələr...”. Fərhad Mirzə Mirzə Fətəli Axundzadənin atası Mirzə Məhəmmədağının Xammənin Ərvənq adlanan kəndindən olduğu barədə məlumat verir. “Ərvənq Təbrizin 18 qəzasından biridir. Anası Şəki əhlindən idi. Onun əsli isə vaxtilə Şəkiyə köçmüş Marağanın Müqəddəm tayfasındandır”. (5, 73) Mirzə Fətəli Axundzadə Hüseyn xan Müqəddəmə yazdığı bir məktubda buna işarə edərək yazmışdır: “...əşitmişəm ki, cənabınız Müqəddəm elindəsiniz. Mən də ata və ana tərəfdən Müqəddəmə” (1, c.3, 66).

M.F.Axundzadənin sıx əlaqə saxladığı, fikirlərini bölüşdüyü Azərbaycan ziyalılarından biri də Mirzə Yusif xan Təbrizi olmuşdur. Müstəşarüddövlə (dövlətin məsləhətçisi) tituluna malik olan bu ziyalı İranda

demokratik həyat tərəfdarı, azad fikirlərin qarçısı olmuşdur. O, Təbrizdə Azərbaycanın Xarici İşlər Naziri olmuş, Tiflis, Həştərxan və Peterburqda diplomatik fəaliyyət göstərmişdir. “Yek kəlmə” əsəri ilə İranda ilk konstitusiyanın müəllifidir! M.F.Axundzadə Mirzə Yusif Təbrizinin Fransanın 1789-cu ildə qəbul etdiyi 19 maddədən ibarət konstitusiyaya əsasında 1871-ci ildə Tehrandə nəşr etdirdiyi bu əsərinə münasibətini bildirmişdir: “Avropadan gətirdiyiniz və bütün ayələri və hədisləri öz fikirlərinizin sübutu üçün dəlil hesab etdiyiniz kitab avropalıların fikrinin məhsulu idi. Siz elə bilirsiniz ki, onu əxz etməklə məqsədə çatmaq olar. Lakin siz bilmirsiniz ki, mənəvi və fikri tərəqqi ölkədəki zahiri və əməli tərəqqidən əvvəl baş tutmayıbdır. İnsan təcrübə sahibi və ağıllıların düzəldiyi planların sirlərini dərinləndirən öyrənmədikcə, başqalarının təcrübəsini olduğu kimi mənimsəməkdən heç bir nəticə əldə edə bilməz (1, c.3, 196-198). M.F.Axundzadənin məktublarından birində Mirzə Yusif Təbrizinin 1872-ci ildə Bakıya gəldiyi barədə məlumat verilir (1, c.3, 196).

Mirzə Yusif Təbrizi 1895-ci ildə Qəzvin həbsxanasında vəfat etmişdir.

Mirzə Yusifin oğlu Hüseyn Azad Təbrizi atasının üzləşdiyi haqsızlıqlara dözməmiş, xaricə mühacirət etmişdir. O, Hollandiyada yaşamış, ədəbi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Fransız dilini çox gözəl bilən (Parisdə təhsil almışdır) Hüseyn Azad Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani və Şərqin digər klassiklərini, o cümlədən Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”-sini fransız dilinə tərcümə edərək kitablar nəşr etdirmişdir.

M.F.Axundzadə XIX əsr Qacar dövlətinin azərbaycanlı ziyalılarından siyasi xadm, Tiflisdə Baş konsul olmuş Mirzə Hüseyn xan Müşirüddövlə ilə şəxsən tanış idi və onunla tez-tez görüşürdü. Hüseyn xan 12 il Qacar dövlətinin İstanbulda diplomatik nümayəndəsi

olmuş və Mirzə Fətəli Axundzadəni oraya dəvət etmiş, əlifba layihəsinin müəyyən dairələrə çatdırılmasında ona yardımçı olmuşdur. Hüseyn xan “Təmsilat”ın Tiflis nəşri ilə tanış olduqdan sonra əsərə münasibət bildirdikdə, Mirzə Fətəli demişdir: “Bu kimi yazıların dövlətə, səltənətə, siyasətə və bütün xalqa dəxli yoxdur. İstəhzaya qoyulanlar xalqın ayrı-ayrı fərdləridir və bu, əlbəttə, ümumxalq üçün ibrət dərsi olur” (1, c.3, 118; 7, 171).

Bu gün Mirzə Fətəli Axundzadənin arzuları özünün yazdığı kimi, xələfləri tərəfindən həyata keçmiş, gec də olsa onun səpdiyi toxum müstəqil Azərbaycanda göyərmişdir. Xalqı onu unutmur, həmişə yad edəcəkdir.

Tahira Həsənzadə
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Əlyazmalar İnstitutu